

12009

18602K

Қайсар
ӘЛІМ

1

1. 2001/11/22

Кайсар

Возвращение из небытия

Документальная повесть

«Коллектив» Алматы
Астана-2001

Қайсар ӘЛІМ

СЕГІЗ ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

I-ТОМ

Сырбай мен Ғафу

Эссе-хикаят

Міржақыптың оралуы

Хикаят-сапарнама

Возвращение из небытия

Документальная повесть

"Фолиант" баспасы
Астана-2007

ББК 84 Қаз 7-4

Ә 55

ӘЛІМ Қайсар
Ә 55 Сегіз томдық шығармалар жинағы. — Астана: Фолиант, 2007.
Т. I: Сырбай мен Ғафу: Эссе-хикаят.
Міржакыптың оралуы: Хикаят-сапарнама.
Возвращение из небытия: Документальная повесть.
— 464 бет.

ISBN 9965-35-155-4

Жазушы, журналшы Қайсар Әлімнің (ол 1947 жылы 9 қаңтарда Қостанай облысы, Жанкелдин ауданының Саға (Қызбел) ауылында туған) сегіз томдық шығармалар жинағының алғашқы кітабына “Сырбай мен Ғафу” эссе-хикаяты кірді. Онда казак жыр-әлемінің қос жұлдызы Сырбай Мәуленов пен Ғафу Қайырбековтің жыр-ғұмырының тағылымдары өрілген.

Сондай-ақ автордың 1992 жылдың 1-18 қыркүйегі аралығында Торғай облысынан жасақталған арнаулы экспедиция құрамында болып, Алаш ардақтысы Міржакып Дулатұлының мүрдесін 57 жылдан соң Карель АКСР-інің Сосновец стансасындағы қабірден алып, туған топырағына — Жанкелдин ауданына әкеліп жерлеуі оқиғасынан жазылған “Міржакыптың оралуы. Возвращение из небытия” хикаят-сапарнамасы да тартымдылығымен ерекшеленеді.

Ә $\frac{4702250201}{00(05)-07}$

ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 9965-35-155-4 – (Т. I)
ISBN 9965-35-154-6

© Әлім Қайсар, 2007
© “Фолиант” баспасы, 2007

ҮЛКЕН ЖОЛДЫҢ ҮСТІНДЕ

(Алғы сөз)

Баспадан ұсыныс түсті.

Ұсынысқа орай Қайсар Әлім кітаптарына сұраныс жасадым. Кітаптар келіп жетті. Мұқият оқып, ой қорытып отырған жайым бар.

Ең алдымен атап айтарымыз – Қайсар Әлім елімізде кеңінен танымал қаламгер. Қайсар Әлім қаламынан туған үлкенді-кішілі шығармалардың қай-қайсысын да жұртшылық қызыға оқиды.

"Үлкенді-кішілі шығармалар" деп отырғанымызда сыр бар.

Қайсар бұған дейін журналистика саласында көбірек еңбектенді. Журналистика дүниесі хабардан бастап ірілі-ұсақты жанр туындыларынан тұрады. Қайсар соның баршасынан өткен, қаламы әбден ысылған журналист, жазушы.

Әрбір қаламгердің тағдырын тақырып анықтайды десек, Қайсарды өзі туып өскен "Қызбелдегі" екі жас – Сұлтанбек пен Бәтимадан ("Адасқандар" романының кейіпкерлері) бастап, Армениядағы (Мателарандағы) қыпшак жазуына дейін қызықтырады. Алаш ардақтысы Міржакып Дулатұлы сүйегін алып келіп, кіндік қаны тамған Торғайға қайта жерлеу үшін бір қияндағы Карелияға іс-сапарға барып қайту да Қайсар Әлім үшін ештеңе емес.

Кейбір журналистерде өзінің оңтайына келмесе ол тақырыпты жазудан қашқактайтын әдет болады. Өз басым "Лениншіл жас", "Егемен Қазақстан", "Қазақ әдебиеті" газеттері мен түрлі журналдарда қызмет істеген кездері көбіне әдебиет пен өнер тақырыбынан қашқактайтын едім. Ал, Қайсар Әлім экономика дейсіз бе, құқықтық тақырып па, тайсалмай барады, орайын тауып жазады, оңтайымен материал туады.

Шын журналист осылай болса керек-ті.

Қайсар қаламынан туған деректі әңгіме өресіне жеткізе жазылған очерктері, сықақ әңгімелері оқылатын фельетондары, өмір шындығын қаз-қалпында жүрекке жылы ұялайтындай етіп берер новеллалары көп-ақ.

"Қоштаспаймыз, апа!" томдығын оқыған кісі Қайсардың қаламы әбден төселгеніне куә болар деп ойлаймын.

Қаламгердің бұл томына кірген "Қоштаспаймыз, апа!" кітабына әр жылдары жазылған көркем және деректі шығармалары топтастырылған. Алты тағаннан тұратын: әңгімелер мен новеллалар, көсемсөздер мен фельетондар, рецензиялар мен қаз-қалпында секілді жанрларға жүйеленген дүниелер оқырмандар талғамынан шығатынына сенім мол.

Журналистика – қаламгерлік мектеп. Күндіз-түні күрілдеп тұратын еңбек көрігіне ұқсайтын ол қалам иесін еңбекке баулиды, шеберлікке үйретеді. Шеберлігі жетіле келе журналист ағайын әдеби жанрлардың жолына қол артатын болады.

Қаламгер Қайсар Әлімнің **"Чернобыль қаһарманы"** хикаяты 1989 жылы "кеңестік цензура" сүзгісімен теңжартысы қысқартылып жарық көрді. Оқып тұшынған да, тұшына алмай қалған сәтіміз де болған. Бақсақ, сол құрғыр цензураның қысқартуының зардабы екен. Енді, міне, кезекті томға сол шығарма бастапқы атауы **"Мәңгілік шер"** аталып, бастапқы толық нұсқасымен енгізіліп отыр. Онда Чернобыль атом-электр стансасында 1986 жылы болған опат өртін сөндіруде ерлік көрсеткен қостанайлық Леонид Телятниковтің (осы жанқиярлығы үшін ол Кеңес Одағының Батыры атанды) бейнесі сомдалған. Жерлес орыс жігіті алапат кимыл үстінде де көрінсін, сонымен бірге ойшыл да болып бой тастайды. Екі қасиетті егіз қатар ұштастырған Қайсекең Леонидтей замандасты тәп-тәуір тұлғалайды. Ол – соғыс қаһарманы емес, бірақ, атом – кез келген соғысынан әрмен алапат. Адам баласы кездеспеген сол алапатқа Леонид кездесті. Леонидті жазамын деп Қайсар тың тақырыпқа кездесті! Алайда, тың тақырыпты көңілдегідей алып шықты.

Көлік апатына ұшырап, екі аяғы сал болып қалса да тілшілік қаламын тастамай "Торғайдың Маресьеві" атанған Қалиасқар Түктібаевтың өмірге құлшынысы **"Мықшеге"** хикаятына арқау болған.

Бұл алдымен өмірде тұлғаланған адам ғой. Өмірде тұлғаланған адамды өнерде қайта тұлғалау әрі жеңіл, әрі ауыр. Қайсар осы жолы сол ауырға барып, абырой алып отыр.

Соңғы жылдары Қайсар қаламдас тақырыптық тұрғыдан түледі, жанрлық ізденісте жаңа өріске шықты. Қатар шапқан қос жүйрігіміз – Сырбай мен Ғафу өмірінің бесін шағында қасынан табылып, Қайсар Әлімнің шығармалар жинағының алғашқы кітабына **"Сырбай мен Ғафу"** эссе-хикаяты, сондай-ақ автордың 1992 жылдың 1-18 қыркүйегі аралығында Торғай облысынан жасакталған арнаулы экспедиция құрамында болып, Алаш ардақтысы Міржақып Дулатұлының мүрдесін 57 жылдан соң Карель АКСР-нің Сосновец стансасындағы қабірден алып, туған топырағына – Жанкелдин ауданына әкеліп жерлеуі оқиғасынан жазылған **"Міржақыптың оралуы. Возвращение из небытия"** хикаят-сапарнамасы да еніп отыр.

Туындылардың қай-қайсысы да кісіні бейтарап қалдырмайтын толымды, толғақты дүниелер!

Рух алдындағы қарызын әркім әркімге өтейді. Қайсар Әлім аталған қос туындысымен Сарыарқадан санлақ болып аттанған азамат аға, ағалары рухы алдындағы қарыз-парызын тамаша өтеген деп білемін.

Қайсар Әлімнің бір кітабы **"Жанығу"** аталады. Жанығу – қазақы ұғымда екіұштылау мәнге ие. Әйтсе де, кітапты тұтас оқып шыққан кісі **"Жанығудың"** да жөні бар екен ғой деген ойға келеді. Неге жанығу?

Кейіпкерлері өмірден аларын алып, өмірге берерін беріп үлгергісі келеді.

Автор да алты асқардан асып барады. Айтарын айтып үлгеруі керек.

Қайсар Әлімнің бұл жинағында тағдыр тәлкегі мен қиындығына қасқая қарсы тұрып, өмірді мағыналы өткере білудің небір тамаша үлгі-өнегесін көрсеткен. Сөйтіп, соңына өшпес із қалдырған Н.Ахметбеков, Ғ.Мұстафин, Н.Островский, Еңбек Ерлері К.Дөненбаева мен Ж.Демеев, ғарышкерлер Т.Әубәкіров пен Т.Мұсабаев, т. б. біртуарлардың немесе қарапайым мамандық иелерінің азаматты болмысы көркем бейнеленген.

Әр очерк, ол шын мәнінде көркем болса, дындай бір әңгіме. Бір очерктің кейде бірдей бір хикаяттың жүгін көтеріп кететіні болады. Ал, Қайсар қаламдастың әр очеркі бірдей бір тұлғаның қыр-сырын жан-жақты ашып береді.

Оқисың ойланасың.

Оқисың сүйсінесің.

Қайсар Әлім шығармашылығын қадағалаған адам, оның соңғы жылдары іргелі ізденіс үстінде жүргенін байқайды. Әлгі аталған шығармалары бірін-бірі қайталамайды.

Сол ізденіс Қайсарды "Махаббат жыршысы" аталатын эпистолярлық хикаятқа жетелеп әкелді.

Кітап аға буын және орта буын – өзара сыйлас, сырлас қаламгердің хат арқылы сырласуы.

Аға буын – Әзілхан Нұршайықов, орта буын – Қайсар Әлім.

Екеуі отыз жылға жуық хат жазысады. Дүние-ғалам сырына бойлайды, шығармашылық құпиясына барлау жасайды. Шығарманың "Эпистолярлық хикаят" аталуы да сондықтан.

Қадап айтар бір жай "Эпистолярлық хикаят" аталған соң екі қаламгер әңгімесі тек хат жазысу үрдісі негізінде болуға керек. (Сыйлас аға, сырлас қаламгерге "Махаббат жыршысы" кітабына байланысты кейбір ойларды хат арқылы дербес айттық. Қ.Е.). Басқалай жол жоқ. Алғашқы кітапта кейіпкер белсенділігі басым жатыр. Менің ойымша, келесі кітаптар екі қаламгердің сырласуымен бірге, белгілі бір тақырыптар төңірегінде сыйласа отырып сынасуға да әкелуге тиісті.

Кітап кейіпкердің емес, автордың белсенділігінен тууға тиісті.

Мемуар – қызық жанр.

Эпистолярия – мемуардың бір ішкі жанры. Оған қолды бір ұрған соң келесісі де өзіне сикырдай тарта жөнелтетіні болады. Қаламгердің жуан бір томды күнделікке арнауын мен осылай түсінемін!

Ұзына нобайын айтқанда, қаламгер Қайсар Әлімнің сегіз кітаптан тұратын шығармалар жинағының ұстанған бағыт-бағдары осындай!

Шығармалар жинағында Қайсар Әлім журналист те, жазушы да, ара-кідік әдебиетші ретінде де көрініп отырады.

Олай болса, үлкен жолдың үстінде келе жатқан азаматқа тілеріміз — сәт сапар!

Азаматтығын ерекше қадірлейтін қаламдасқа аз жаз — саз жаз, көп жаз — көркем жаз дер едік. Шығармашылық өлшемі — шынайылық, көркемдік!

*Құлбек ЕРГӨБЕК,
филология ғылымдарының докторы,
профессор, әдебиет сыншысы
30.01.2007.
Түркістан*

Сырбай мен Ғафу

Эссе-хикаят

*Ғажап өмір кешіп ек,
Сағынам сол жылдарды.
Тағдыр шіркін, есіркеп,
Тұтас туған ұлдарды.*

ҒАФУ

I БӨЛІМ

I ТАРАУ

ТОРҒАЙМЕН ҚОШТАСУ

Жүрек талмасын елемей

19.07.1992. Әуежайдағы ыстық қауышу. Халық ақыны Қонысбай Әбіл әзіл-қалжыңның тиегін ағытты: Сырағаң қалай суға кетіп қала жаздады?.. Түріктің "данышпан" сөзі қазақта "әкім" ұғымын береді. Кеншілер сарайында оқырмандармен жүздесу. Қ.Найманбаев той мәнісіне тоқталды. Бұл кеште Ғ.Қайырбеков "Арқалық қаласының құрметті азаматы" атанды. Сырағаң: "Арқалық ауасынан жазылып кеттім!", – деді.

Сырбай Мәуленовтың 70 жылдығына байланысты тойға келгендерді Арқалық әуежайынан күтіп алдык. Қарсы алушылардың ішінде халық депутаттары Торғай облыстық Кеңесінің төрағасы Мұхамедғали Айсин, облыс әкімінің орынбасары Нұрхан Исләмиев, облыстық әділет басқармасының бастығы Николай Кайдин, облыстық мәдениет басқармасының бастығы Жұмағали Өмірбеков, Арқалық қаласының әкімі Абай Мұсабаев және басқалар болды. Сондай-ақ, Сырағаңның жақсы көріп, аса қадірлейтін жерлес төл інілері Қонысбай Әбіл, Төкберген Әбішев, Қуантай Шынтеміров, Салықбек Мусин, Жұмат Әнесұлы, бәрі-бәрі жүздесу сәтін тағатсыздана күтіп тұрды.

Сағат 17.25-те Алматыдан ұшақ келіп қонды. С.Мәуленов зайыбы Күлжамалмен, Ғ.Қайырбеков өзінің ақ Бәдешімен, Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы Қалдарбек Найманбаев және каламгер Қоғабай Сәрсекеев әйелі Гүлбаршынмен келді.

Сырағаң бұған дейін екі рет жүрек талмасын алған, ұзақ төсек тартып жатып шыққан адам екен, солай бола тұра бұл жолы түрі жаман көрінбеді. Қолына таяқ ұстаған, аса көңілді еді. Қасына ерген Ғафу да баяғы аңкылдақ қалпы... Ол бізге нағашым деп, елпектеп жатыр...

Осы ардақты ағаларды күтіп алып тұрып, әлгінде ғана Қазақстанның халық ақыны Қонысбай Әбілдің аузынан есіткен жылы да ойнақы әзілдерді есіме бір түрлі қызықтаған сезіммен ала беремін.

... "Осы, менің қолым ауыр", — деп өзіне-өзі көңілі толмағандай болып, терең күрсініп алған Қонысбай уақиғаның мәнісін былайша қысқаша баяндап берген еді. Оның Сырағана осыдан төрт жыл бұрын, нақтыласак — 1988 жылы берген уәдесі бар екен. Соның сәті енді түсіп, кешелі-бүгін орындапты. "Сыраған суға түскенде" ... деген өлең жазыпты. Оның мәнісі мынадай — Аманкелді ауданының Әрпек деген жерінде елге қыдырыстап келген жазушылар суға түсіп жатады. Сонда Сырбай мын иірімнің қатты бір ағысына тап болып, малтуы киындап, кереметтей сасса керек. Серік пен Серікбай жанұшыра құтқаруға ұмтылады, ағалары оларды суға ала кетуден қорқып, манайына жуытпайды. Әйтеуір зор денелі Сыраған толқынмен арыстанша айбаттана алысып, әзер дегенде жағаға құр сұлдері шығады ғой. "Өзім кетсем де өзгені қоса әкетпейін" дегені шығар... Осы өленін Қонысбай кейін, Кеншілер сарайындағы кеште накышпен оқып берді. Жұртшылық аса ыкыласпен қабылдады. Өлең: "Толқындары сұрап жатыр кешірім", — деп аяқталады.

Қонысбайдың әуежайда тұрып айтқан тағы бір тағылымды сөзін тірілтейін: түріктерде "советник" дегенді "данышпан" дейді екен. Осы сөздер тіркесіне байланысты әдемі әзіл өрбітілді... Алдында жазушы Әкім Тарази, сазгер Еркеғали Рахмадиев және ақын Қонысбай үшеуі Түркия сапарына шыққан екен. Көшеде Әкімге Еркеғали әлсін-әлі "тезірек жүрсенші" деп жанын алқымдай беріпті. Сонда Әкім ман-ман басуын тежемей-ақ: "данышпанның (түрікше өз атынын осылайша баламасы бар екендігін әдейі ескерте сөйлеген ғой) аяғы емес, басы асырайды", — депті... Бірде Әкім (баяғыда) Ғ.Мүсіреповпен көшеде бірге әнгімелесіп келе жатады. Трамвай келіп қалып Әкім соған ілесе жөнеледі де, сыймай қалған Ғабене келесі аялдамадан түсіп қарсы жолығады ғой. Сонда ол кісі:

– Неге асықтың, шырағым, бұл өзі соңғы трамвай емес шығар! – деп оған кекете қараса керек.

Күтіп алушылардың ішінде Нұрхан мен Абай түр-түсі бірдей көйлек киіп, егіз козыға ұксанқырап тұрды. Айсин оларға мысқылдап: – бір жерден алдыңдар-ау, сірә, – деді. Сонда Қонысбай тек тұрмай, тағы бір жұлқыма әзілін ытқытып жібергені: – Баяғыда баздың бір директоры көп әріптестерімен моншаға түскен екен. Ол кезде қара көзілдірік кию әдет болса керек. Бірін-бірі тану қиын. Сонда директор екінші біреуді дөп басып тани кетеді. Анау саскалақтап "мені қалай танып қойдың" деп, таңырқайды ғой баяғы. Сонда бұл айтыпты: "Е, мынандай трусусы екеу ғана түскен базға, сонын біреуін саған беріп едім ғой", – деп.

Кеш. Арқалықтың Кеншілер сарайы. Халық жексенбі күн болса да бау-бақшасын қараусыз тастап дегендей, жиынға көп келді. Төрде – С.Мәуленов пен әйелі Күлжамал отырды. Он жақтарында облыс әкімі Сергей Кулагин, сол жақтарына Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы Қалдарбек Найманбаев жайғасты. Олармен қатарласып Ғафу Қайырбеков, облыстық Кенестің төрағасы Мұхамедғали Айсин, Арқалық қаласының әкімі Абай Мұсабаев, енді бір бүйірдегі үстелде жазушылар Қоғабай Сәрсекеев, Сейіт Кенжеахметов, Қонысбай Әбіл және кешті жүргізуші облыс әкімінің орынбасары Нұрхан Исләмиев отырды.

Қуаныштан жандары жайсаңданған шешендер бірінен соң бірі мінберге көтерілді.

– Бұл – елге, Қазақстанға керек той, – деді бірінші болып сөз алған Қалдарбек Найманбаев. – Той бұдан әрі біздің жоспарымыз бойынша Қостанайда, Қызылордала, Алматыда жалғасады. Біреулер той жиілеп кетті деп ызындайды. Бұл күпірлік. Менінше, әлі аздау секілді. Халқымыздың біртуар перзенттеріне қуана білмесек, елдігіміздің, еркіндігіміздің белгісі қайсы? Кім оны дөп басып, ажыратар? Қараныздаршы, міне, туған топыраққа аяғы тиісімен денсаулығы жақсарып кетті Сырағанның. Сыршыл Сыраған жасай берсін!

Мінберге жетпей, сөйлемей жатып-ақ қошемет дүркіріндей етіп қол соққан кім екен? Е, Күләндә Бөкішева апай екен ғой. Бәсе, осынша ықылас, құрмет сол кісіге ғана арналатындай еді-ау! Торғайдың топжарғаны, дүлдүл ақын Нұрхан Ахметбековтың "Күләндам" дастанындағы кейіпкер есімін шартты түрде иеленген апайымыз бірден ағындап кетті.

— 22-нің аштығы, 32-нің жұты, 41-дің соғысы! — Күләндә апай күрт кідіріп қалды. — Қиын кезеңдер ғой. Волхов майданы... Соның бәрінен Сырбай аман қалды. Бүгін қазақтың күндей күркіреген ғажап ақыны. Қандай зұлматтардан да қазақтың бағы үшін есен-аман қалған ғой. Міне, еліне Дүйсен, Ғазез, Мұқаш балаларын ертіп келді. А, Ғафу, — деп апай ақынға ошарыла бұрылды да сәнк ете қалды. — Ағанның тойы құтты болсын!

Ғафаң орнынан ұшып тұрып, қолын жүрек тұсына апарып, иіле тағзым еткендей болды.

Кеш соңында М.Айсін Сырағана халық депутаттары Торғай облыстық Кеңесінің Құрмет грамотасын тапсырды. С.Кулагин ақын иығына шапан жапты.

Осы жиында жұрт күтпеген тосын жаңалық болды. Сырағана арналған кеште оның өмірлік жыр додасындағы ажырамас інісі Ғафаңа "Аркалық қаласының құрметті азаматы" атағы берілді.

— Өзі, маған осы атак әлі бұйырмаған ба? — деп Ғафаң ду қол шапалақтау үстінде өзіне көрсетілген ықыласты онша елемегендей болып, Сыраған туралы толғанып сөйлеп кетті:

— Сырағанмен 47 жыл бойы жұбымыз жазылмай келеді, үзеңгілес жүрміз. Сырағанның осы күнге дейін нені айтып, нені жырлағанын елі білер. Ол оқырманына құшақтасан құшағың жетпейтін томдар берді. Елі елу, алпыс, жетпіс жылдығын қуана тойлап, ақтарыла атады. Әр тойда біргеміз Сырағанмен! Бұл тағдырыма разымын!

Сатирик-жазушы С.Кенжеахметов былай делі: — Сырағанмен әрқашан сапарласпын. Ау, халайық, мына қызықты қараныз. Нұрханды 60-ында, Сырбайды 41-інде, Ғафуды 35-інде көрдім! Сыраған екі рет инфаркт алғанына қарамай туған еліне келіп отыр. Міне, ерлік! Туған елдің марапаты тіптен ерекше.

Ақын Нағашыбай Мұқатов өлең оқыды.

Сыраған қорытынды сөзін бастағанда зал ішіне жан біткендей болып, қозғалақтап жүре берді.

– Ахаң, Жақан тойына бара алмай сырқаттанып жаттым былтыр. Көкшетаудағы Абылай хан тойына да қатыса алмадым. Самолеттердің салондарын аңсадым, поездардың вагондарын аңсадым! Мынаны карашы, рахаттанып отырмын қазір. Арқалықтың ауасынан жазылып кеттім. Менің шыққан биігім – Қазақстан Жазушылар одағындағы мындаған сарбаздардың арқасы. Оның төрағасы Қалдарбекке рахмет айтамын. Мына Ғафуға құрмет көрсетілуі, оның қуанышының менің тойыма ұласып жатуы әбден занды. Туған жер топырағының қасиеті бар, тегін емес. "Ауру патшадан денсаулығы мықты тақыр кедей әлдеқайда мықты-ау!" Сырағанның бұл нақылды тегін айтпағаны кәміл.

Сыраған сөйлегенде күндей күркіреп отырды. Көзінде кара көзілдірік. Сол көзі көрмей қалыпты. Сау көзінің өзі табан жолын ғана бұлдыратады. Қолында таяғы бар, соған қолын айкастырып қойып, иегін тіреп отырды.

Кеш соңында тамаша концерт болды. Талантты әнші Ғазиза Жұмакенова келістіріп ән салды. Сөзі Сырбайдікі...

*Өмір жоқ қой, өмір жоқ қой мәңгілік,
Өте шығар өзегіңді талдырып.
Қарайлаймын достарымның көзіне,
Алам ба деп, көңілдерін қалдырып...*

Халық пен ақын мұңдас

20.07.92. Сырағанның көзі де сыр беріпті. Сырағанның өсиетке берісіз тәлімді талаптары: шындықты жазу керек! Мейірімділікті қалпына келтіру керек! Еңбекқорлық керек бізге! "Қазақ ауылдары жалаңаш, өзбек ауылдары ағашқа көмкеріліп, мүлгіп тұр", – дейді ақын мұңайып. Амантоғай, Аманкелді аудандарындағы ыстық қауышу. Сыңар қолмен күй күмбірлеткен өнерпаз!

Ертеңгілік "Арай" қонақ үйінің алдында Амантоғай, Аманкелді, Жанкелдин аудандары бағытына жолға жиналып жаттық. Журналист Жұмат Әнесұлы: "Сыраға, мынау Қайсар

Әлім ғой, "Егеменді Қазақстанның" осындағы тілшісі", деуі мұн екен, ол алпамсадай құшағын ашып, бетімнен сүйді де:

– Ризамын, Қайсар саған, – деді сәл еңтігін басып. – Былтыр Ахан, Жақан тойынан жазғандарыңды ауруханада жатқанымда оқып берген. Риза болдым өзіне, айналайын!

Сол жерде кіреберістегі шалқайма орындыққа жайғасып, екеуіміз едәуір әңгімелестік. Көзінің былшығын Күлжамал жеңгей әлгіәзірде сүртіп беріп еді. Жұқалап май жағып та берген. Сыраған көзін жыпылықтатып әңгіме айтып отыр. Мен үлгергенімше сусылдатып жазып алып жатырмын.

– Осы күзде "Ақшамның қызыл қанаты" деген жаңа өлеңдер жинағым шығады: Астық, Ахан, Мағжан, 37 жыл жайлы. Халықтың қасіреті, қайғысы жырланады. Ауыртпалық азаптары айтылады. "Жазушыдан" – күзге қарай бір кітап, "Қайнардан" – "Ымырт" көсемсөз кітабым шығады. Адам тағдырлары қилы-қилы ғой. Көзіммен көргендерім, көңілге түйгендірм жайлы толғаныстар. Қазір жазу қиын, оны бастыру одан да қиын.

Бірақ ең ғажабы, шындықты жазатын кез осы. Бүркеншек атсыз, бүкпесіз, ешкімнің сілтеуінсіз, нұсқаусыз жазатын кез осы.

Әлі де шындықты қорғау керек. Окопта тығылып жатқан шындықты сөз зенбіректерінің оқтарымен қорғау керек. Бұл – біздің міндетіміз. Осы кезді пайдаланып ұрпаққа бермесе болмайды. Қасіретті көргендер азайып бара жатыр.

Естігеніңнің бәрін жазып ала бер. Әбіқаев Ахметхан (*Торғай еліндегі аса зиялы, айтқыш ақынның бірі – К.Ә.*) сияқтылар сөзін. Билер сөзін, хандар сөзін түрте бер. – Осылардан қорықтық қой кезінде. Сөзге ең жар қараманыз. Әйтпесе сөз киесі әулиелердің кеудесінде кетеді, көрге иелерімен бірге түседі.

Ашаршылық, соғыс, түрме көргендерді жазып ал! Каташдық, қатыгездік, үстемдік көргендерді жазып ал!

Қазір мейірбандық көмескі, аламдардың пейілі тарылған... Адамдарды арқаладық соғыста. Аштықта адамдарды мұздан ойып алдық. Талқан бөліп жедік. Қазір ше... Мейірімділікті, қайырымдылықты қалпына келтіру керек!

Табиғатты табындырамыз деп, өзіміз оның табанының астында қалдық қой. Ауру көп, апаттар көп. Бұл — біздің салақтығымыз бен самарқаулығымызға көрсеткен табиғат китығы. Сынақ көп, күтімсіздік көп.

Еңбекқорлық керек бізге. Өзбектер бір түйір жерге бәрін егеді. Бір жолы Сәбит Мұқанов бәріміз Самарқантқа бара жаттық. Қазақ ауылдары жаланап, өзбек ауылдары ағашқа тамылжып, мүлгіп тұр... Ал, керек болса!

Міне, Сыраған осындай ғибратты сөздерді төгіп-төгіп тастаған еді...

Бұдан соң облыстық тарихи-өлкетану мұражайында болдық. Онда Сырбайға арналған мүйіс жабдыкталыпты. "Сарыарқаның аркалы ақыны" деген мүйісте Сырағанның соғыстан жазған хаттары, Қостанай облыстық газетінде еңбек еткен жылдарынан деректер топтастырылыпты. Өзіне сыйлаған өзбек шапаны, такиясы тұр!

Түске таман жеті-сегіз "Волга", біз мінген "РАФ" бар, бәрі МАИ-дың бастауымен Амантоғай ауданын бетке алып шықтық. Біз "РАФ"-та Сырбайдың үлкен баласы Дүйсен, журналист Жұмат Әнесұлы, облыстық теледидардың операторы Төлеш Әлмағамбетов және басқалар бірге отырдық.

Амантоғайға жиырма шақырым жетпей, бізді жолайырығында аудан әкімі Теміржан Төлеубаев, аудандық Кеңес төрағасы Базарбек Шыңғысов, жұртшылық өкілдері қарсы алды. Шашу шашып жатыр, сары қымыз ұсынды. Содан Жалдама өзенінің бойындағы әдемі қойнауға тігілген 4-5 үйге алып келді. Әнші-күйшілер арқаланып, шабыттанып алыпты. Шағын қарсы алу салтанаты болып, онда Сыраған сөйледі:

— Бұл аймақта батырлар Кейкі мен Аманкелді, ақындар Сәт пен Файзолла өмірге келген. Қасиетті жер ғой. Баяғыда осы жерден жиырма шақырымдағы Шақпақта егін салушы еді. Сол жөнінде өлең жазғанмын. Сын да жазғанмын.

Дастарқан басында Сәт ақынның інісі Токсейіт, аудандық "Қазақ тілі" ұйымының төрағасы ақсуаттық Әнуар Кеңбейілов отырды.

Бұл аудан Сырағана ат мінгізді, шапан жауып, бөрік кигізді.

Кешкі сағат 17-нің маңында Аманкелді ауданына ат басын тіредік. Мәдениет үйінде бір сағаттай халықпен жүздесу кеші болды. Аудан әкімі Орал Байғонысұлы Мұхамеджанов Сыраған тойына халықтың ыстық ықыласын білдіре келіп, ақиық ақынның шығармашылық тегеурінді үрдісіне өзінің сарапшылдық түйсігімен қысқа қайырыммен болса да терең де пайымды талдау жасады. Орал замандасымыз әкім ғана емес: ол кең дауысты әнші де; ол әдебиет, өнер, халықтық дәстүр-ғұрып саласының білгірі де; ол тарих тағылымын талғаммен таразылай алатын кәнігі зерттеушіге тән машық иесі де; ол ұлтжанды қасиетін әшейін дабырамен емес, ескерусіз, еленбейтін, сонысымен де ерекшеленетін еңбегімен әрдайым дәлелдеп жүр. Оралдың өзі айтпақшы, оның Мұхамеджан атасы дүйім елді әнімен тамсандырған арқалы әнші болыпты. Жарықтық бабына түсіп ән салғанда, дауысы алты қырды адақтап, тіпті он екі шақырымға дейін талып естіледі екен. Неткен әлеуетті, ғажап дауыс десенізші! Ал, оның төл баласы Байғоныс атамызға да осы өнер дарыса керек. Ол кісі бүкіл Торғай, Қостанай өнірін әнмен әлдилеген, кезінде облыстық филармонияның тұма бастауында болған асқан дарын иесі ретінде ұрпақтар зердесінде әспеттеледі.

Осында сөз сөйлеген Қалдарбек:

– Торғай топырағына келіп, кету керек деп, барамын бұдан былай қарай, қазақтың әр азаматына! – деді. Өзі бұл облысқа 1972 жылы атүсті соққан екен.

Ғафан сөз сөйледі:

– Қазақ әдебиетінің тойы – бұл той. Біздің осы тойшыл тобымызды қазақтың барлық жеріне апарса да осылайша ыстық құшақ ашып қабылдайды, жатсынбайды.

Жазушы Қоғабай Сәрсекеев сөз алды:

– Сырағанның елге тараған қанатты сөздері көп. Ол – ақын болумен қатар, көсемсөзшіл. Мен ол кісінің сондай жағын үйренуге құмармын. Қазір Әбдіғапар мен Кейкінің көркем бейнесін жасау үстіндемін.

Сахнаға жергілікті аңыз күйші, бір қолы жоқ ғажап тағдырлы адам Айтбай Мұздаханов көтеріліп, өзінің "Аманкелді дүбірі" күйін тартты. Сол-ақ екен разы болған Ғафан орнынан ұшып тұрып:

– "Тілі" жоқ адам ән айтты, қолы жоқ адам күй тартты, "аяғы" жоқ адам биледі, – деді.

Сыраған да толқындай толқып, шыдамай кетті білем:

– Қыс пен жаздың үндесуі секілді, залдағы халық пен бізді өлең үндестірді. Өмір, карттар жайлы жазуға ден қойдым. Адамның күні еңкейгенде осылай еткісі келетін болар. Осы Аманкелді ауданының өмірінен де бұрын мақала, фельетондар жазғанмын, тірлік болса ойланып жүрген тұстарым да жетерлік, – деп сыр ұштығын шығарды. – Мына Айтбай мені қатты таңғалдырып отыр. Шексіз шеберлік иесі ғой, айналайын! Оның басқа күйлерін де ұйып тыңдайтын едім. Айтбай, сенің "Сейіткүл аңызы", "Ақ кайың", "37 жыл", "Қызыл керуен" күйлерің көкейімде әлі күмбірлеп жүр. Айналайын, сол!

Кешке салым А.Иманов кеңшарының Байдәулет қыстағындағы сауықтыру кешенінде демалдық, сауық-сайран одан әрмен жалғасты. Қабырға өзеніне түсіп салқындадық.

Армысың, Торғай қаласы!

21.07.92. Сырағанның басқан ізін аңдитын қос дәрігер. Ақындардың жерлестерімен бірге суретке түсуі. Қ.Сәрсекеев: "Сырбайды мақтау керек емес, онымен мақтану керек!" Мұңды жүзді жеңгелерін көріп ақын жабырқады. Күрес, атжарыс жеңімпаздарына Сыраған жүлде тапсырды. Армысың, Торғай қаласы!..

Біз, атакты оташы Асқар Байжұманұлы, дәрігер Токберген Әбішев үшеуіміз, бір бөлмеде жатқан едік, ертерек тұрсақ, есік алдында Сыраған мен Сейіт отыр екен. Әлгі қос дәрігердің тікелей міндеті – Сырағаның денсаулығын әлсін-әлі бакылап, қадағалап отыру еді. Бұл міндеттеріне аса жауапкершілікпен карап жүрген олар әзірге тосын жайттан аулақ екендіктеріне іштей тәубә десетіндей.

– Түнімен тыншымай шықтым, – деді Сыраған оларды көргеннен соң, бір түрлі мұнын шағып. Екеуі елпілдеп, ақынды ортаға ала бастады. Қан қысымын өлшеді, жүрек соғысын тындап көрді. Дәрігерлер бір-біріне көз қиығын салып қойып, өз сырларын іштей ұғысқандай ма?..

Бір кезде Сырағаң олардың айналдыруынан босаған соң, маған бұрылып еңбекақымның қанша екендігін сұрады. Қысқа жауабым ол кісіні тұшынтпады білем, мені аяғандай кейіппен басын шайқады...

Былай шыққан соң дәрігерлер Асқар мен Токберген ашық әңгімелесе бастады. Мен жандарында келе жатып, жай ғана құлағымды түрем.

– Сырағаң дімкәс адам ғой, – деді әлденеге қауіптенген Асқар.

Жүрегі сыр бере бастағандай... Алдағы ауыр жолды көтере алар ма екен? – деді Токберген де мазасызданып.

– Кешегідей, тағы айтып көрсек қайтеді? – Асқар болмайтын шаруаның шылауына жармасқанын білсе де, шарасыздық таныта сөйледі. "Кешегідей" деп тұрғанын мен де бажайлаймын. Күннің ыссылығын, жолдың шалғайлығын ескеріп, осы сапардың кен пішілген бағдарламасын қысқарту жағын Сырағаңмен ақылдасып көргенде, ол кісінің шамданғаны сондай, мұны көзімен ата қарап, теріс айналып кеткен-тін. Содан біразға дейін бұртиып сөйлеспей қойды. Асекең сондай қарсылық боларын сезсе де, акын ағасының денсаулығын бәрінен де қымбат санап, тағы да ескертпе жасауға әзір екендігін сездірітіп отыр. Осы ынғайда Токбергеннің пікірін де біліп, ескермек сынаы бар.

Токберген де жеңіл сөйлей салмайтын кардиолог. Жүрек талмасының тосын құпиясы қандай қорқынышты болса, Сырағаңның қайсарлығы да бір өзіне аян еді. Алған беттен қайтпайтынын біледі оның. Және де жеке басының бап талғаған жай бір қыдырысы емес, мерейтойының қошеметшілері – соңына ерткен үлкен тобы бар. Соларды өз денсаулығына сілтей салып, орта жолдан қайырып жіберетін босаң, болбырын – Сырағаң емес! Не де болсын, той шеруін жалғастыруға пейілді екендігін бұған шекті сөзімен де, көзімен де әлденеше рет сездіріп үлгерген. Осының бәрін жіліктей келіп, Токберген өзі жасаған сараптаудың түйінін шешіп айтты.

– Асеке, Сырағаңды енді денсаулығының нашарлығымен шошындыра бермейік. Бәрібір болмайды. Елге, жерге деген құлшынысы оны Алматы аруханасының төсегінен жұлқып

көтергенін білеміз. Болмайды енді! Орта жолынан кайырып жіберсек, нағыз инфаркты сонда күтерміз! — деп Токберген тікесінен салды.

Бұл пікір Асекеннің өз шешіміне дөп келгесін, ол ләм-мим деместен, басын изей берді.

Аманкелді селосына келе жатып жолай суретке түстік. Түсейік деп түспеген секілдіміз суретке, Сырағандар мінген "Волганын" дөнгелегі жарылып, амалсыздан аялдауға мәжбүр болған едік. Күн желкемдеу. Жол жиегіне әрұдай топталып әнгіме-дүкен құрып дегендей, арқа-жарқа күйде болатынбыз. Қасымда еріп жүрген суретке түсіруші жігіт қашанғы елгезек қалпымен, аппаратын ынғайлай бастады. Біз де өзімізше икемделе бердік. Бір топ адам Сырағанды ортаға алдық.

Ол ықылассыздау, керенау қалпымен ортамызға келіп тұрды. Оң қолында басы имек, ұшқары тұсында екі қарыстай ою-өрнек бедерленген таяныш таяғы бар. Әстінде костюм, айқарылған омырауынан дәл кеуде қағарында қос жолағы бар ақ күртешесі көрінеді. Басына сәл умаждалған кепке киген. Көзін күнге сығырайтып, бетін тыжырайтынқырап, аузын әнтек ашып, еңкейінкіреп қалған оның оң жағында ақ жаулықты бәйбішесі қос қолын айқастырып тұр. Онымен иықтаса Жаңылдық (кеншар төрағасы Ж.Ғайсиннің зайыбы) пен немересі Тұрсын (жазушы С.Кенжеахметовтың зайыбы) көрінеді. Ал Сырағанның сол шынтағын өзімізге қаусыра ұстап, разы кейіппен жайдарыланып бейнеленген аманкелділік айтыскер ақын Әлфия Орманшина еді. Айтпақшы, еркетотай Әлфияның екінші қолы таяқ ұстаған Ғафанның оң білегінен асылғанда, мен де екеуінің арасынан сығалап қалғандай екем... Ғафан үсті: көйлегі де, костюмі де шымқай аппак. Торсық шекеден әрі шегініп, ай маңдаймен астасқан селдір шашын жел ұйпаландырып, жүзін үрпитіп жіберген. Қара көздіріктен жанары бұлыңғырлау аңғарылады. Сұқ саусағы арасына шылым ілінген, ерні жымқырылған, нәті күлдіргі бірдене айтып тұрғанда суретке басылып қалған-ау. Ғафанның сол иығына иегі тиер-тиместей болып жарты денесімен жанасып тұрған ақ Бәдеш қой, ол желден кобыраған шашын бір қолымен жиыстырып, суретке сәнденіп түскісі келгендей. Одан

былайғылар — Аманкелді ауданы әкімінің орынбасары Дыбыс Қабжамалова және осы аудандық газеттің редакторы Хамитбек Мұсабаев.

Міне, Сыраған мен Ғафанды қаумалап түскендердің кескін-кейпі осындай. Болмысы бөлек сурет болған соң барынша ежіктеп, егжей-тегжей түсіндіріп жатқаным ғой баяғы.

Мен Ғафаңмен жеке түстім. Мәшине даяр болғанша шаршанқырап қалған Сырағанды суретке түсуге бір колкалаған едік, тағы онаша жетектеуге батылым жетпей, қағылез Ғафанды лайық көрдім білем, ол кісі де менің ыңғайымды сезгендей топтан суырылып, жекелене берді... Тұра қалыппыз скеуміз иығымызды түйістіріп. Және де Ғафаң менің кеудеме қатты сүйеніп тұрғандай әсер қалдырады. Оң қолындағы таяғын әдейі жасырғысы келгендей артына тартыңқырай ұстаған ол менің бұл өтінішімді "е, шаруаң білсін" деп орындай салған секілді.

Ғажап бір қос тұлғаның ортамыздағы осы бір ерекше тұрыстары-ай, десейші!

Абай атындағы кеңшардан әрі асарда киіз үй тігіп, колпаштаушы жұрт Торғай жаққа шығарып салды бізді.

— Тоқанайдан Торғай асқандағы Тойтөбе ғой бұл! Күллі тойдың өзегі, өртеңі ғой бұл! — деді Ғафаң шалқи түсіп.

Қарт Торғайдамыз. Мәдениет үйінің төрінде отырмыз. Ғафу ұзақ сөз сөйледі:

— Сыраған қазақ әдебиетінің сирек құбылысы, — деп бастады ол. — Оның өзім білетін төрт қасиетіне тоқталайын. Алдымен Сыраған — лирик ақын. Осы сөзді осынша жылда бәріміз болып көп айтып келеміз. Кейде өленінің бәрі лирика деп таласып қаламыз. Егер лирикаға берген талай білгірдің бағасы, ойлап тапқан шын анықтамасы болса, соларға тұтас тұлғасымен сәйкес келетін осы Сыраған творчествосы.

Сыраған творчествосынан өзім байқайтын екінші нәрсем — табиғат. Ол салған суреттің жалпысы да бар, дарасы да бар, бірақ әйтеуір, табиғат, жылдың төрт мезгілі еш өленінде қалған емес. Сайып келгенде, Сыраған — табиғаттың әрі шебер, әрі айнымас жыршысы.

Үшінші байқайтын нәрсем – ол оның ақындық тіл байлығы, сөздерінің музыкалығы, үнділігі, сынғыр әуенділігі. Сыраған өленінің әуелгі табиғатына ән араласқан бір жері бар секілді.

Сыраған, төртіншіден, өз заманының азамат жыршысы. Оның творчествосында дүниенің толғақты мәселелері, еліміздің ерлік майданы, бейбіт өмір тынысы, егінді далалар, заводты, өндірісті қалалар, мыңдаған малды өлке, атакты адамдар – бәрі-бәрісі бар, бәрі оның назарында. Елдің үлкен жыршысы, шын мәнісінде тұлғалы ақыны дейтініміз сондықтан.

Ғаған осы тұста залдағыларға қарап, сәл кідірді де, өзіне баршаның пейілі ауғанын байқады білем, бір жөткірініп алып, әрмен қарай күркірей жөнелді:

– Міне, биыл аттай 47 жыл. Қырық жеті жыл жай туғанын да, жолдасын да бірге жасай бермейді. Ал, ақындық қызметте, өнерде былай "ийша" деспей іні болса құрметпен, аға болса ақ тілекпен жалғасып, намысқа бірге шабысып, қиын жерде табысып, тізелесіп кеткенде абыройды бірге алысып, арамызға жаққан оттан күймей аман қалысып, қырық жеті жыл бірге өмір сүріп келе жатқан қосарлықты, егіздікті – Сыраған екеуіміздің еншілес, құдай берген сыбағамыз, бақытымыз демеске болмайды. Бұл бір – аяулы да қимас сезімге толы шындық. Мұны мен айтпағанда кім айтады, қатты тебіреніп айтуға толық хақым бар.

...Сол кезде ол 23 жаста ғана болатын. Мені таныстырғанда аз да болса, естігені барын білдіргендей басын изей салды... Кешкі самалда киіз үй көлеңкесінде жұрт қымыз ішіп, әр түрлі әңгімеге басып жатты. Сырбай көрпе үстінде, ақ жастықты жастанып, өзімен өзі үйлдеп, басын қисандатып, бақайын жыбырлатып, аспанға, бұлттарға қарап жатыр. Ешкіммен жұмысы жоқ, мен босағада оны қызықтап қарап тұрмын. Бір кезде маған көзі түсіп кетіп: "әй, бері кел!" – деді. Жетіп бардым. "Жат қасыма!" – деді. Жата кетіп едім, мойынымды сау қолымен орап алып, кеудесіне қысып, жапсырып, біраз жібермей тұрды да "жүр, екеуіміз өзен жағалап келейік!", – деді.